

Na Mata

TAUYAVU: 1874

Na iTukutuku mai na Matabose ni veika Vakaitaukei

OKOSITA-OKOTOVA 2024

Leweni iVola

Na iLjului
vou ni noda
Vanua | pg 3

Na veivekani
vinaka kei
Maori | pg 10

Bose ni Yasana
O Tailevu | pg 12

RSMS Voleni
vaka iValu | pg 16

CAU NI Edita

Pita Tagicakiverata
CEO

Ni sa bula vinaka tale na Turaga kei kemuni na Marama bale, turaga na marama, cauravou, goneyalewa kei kemuni na isoilisoli o ni dau taleitaka na vakawilika na Na Mata mai na Tabacakacaka iTaukei.

Sa nuitaki ni toso vinaka kece tiko na veiqaravi eda vakaitavi taki keda kina mai noda dui vei vuvale, itokatoka, mataqali kei na koro eda dui lewena tiko ena loma ni tinikava na yasana ena noda Viti.

Sa gole tiko yani na vakavinavinaka vei kemuni na noda vei Turaga kei na Marama ena kena liutaki tiko vaka maqosa na noda vei koro ka sala vata tiko kei na sasaga ni veivakatorocaketaki kei na veiliutaki vinaka ena noda dui vei tikotiko.

Ena noda ilavelave ni Na Mata oqo eda na bulagoci ena nodra mai cabeta na itutu vaka Peresitedi ni noda Matanitu na Turaga Bale na Tui Cakau, Ratu Naiqama Lalabalavu kei na nodra a laki tikora na Bose

Levu Vakaturaga ka vakayacori e Suva.

Eda na wilika talega na nodra talaci vaka Matanitu na Gone Turaga Bale na Tui Macuata, Ratu Wiliame Katonivere, ni oti na nodra veiqaravi tu mai vaka iliuliu ni noda Vanua ka Peresitedi ena noda itikotiko e Delainaiqasiqasi e Draiba.

E lewe talega ni vola oqo na nona talanoa ni sasaga o Timoci Radaveta mai na koro o Nabukaluka ena Tikina o Waimaro e Naitasiri.

E tukuni ka taka na cauravou oqo na nona sasaga ena gole vakacakacaka ki Niusiladi ka rawa kina ni vakatubui lavo me tara kina e dua na nona vale ka ratou sa tiko kina vaka veitamani ena gauna oqo.

Eda na wilika talega na italanoa ni veiwekani vinaka ka rau mai semata na Ngai Tukairangi Trust e dua na kabani ni maori kei na Tikina o Nuku ena loma ni yasana o Serua. Na kabani oqo esa tekivu kauti ira tiko na cauravou mai na loma ni tikina mera laki cakacaka e

Niusiladi ka sa sa vakatoroicaketaka tiko kina na nodra vei tikotiko kei na loma ni nodra koro.

E lewe talega ni itukutuku na Bose ni Yasana o Tailevu ka vakayacori ena koro o Vuci ka laki dolava na Turaga iLiuliu ni Matanitu o Sitiveni Rabuka ka dolava talega kina na nodra valevakoro ka veivuke kina na Matabose ni Veivakavaka iTaukei ena porokaramu ni Veivakatoroicaketaki ena veikoro se village improvement Scheme.

Sa nuitaki ni da na marautaka na vakawilika na ilavelave oqo, ka rawa ni vakavure vakasama vei keda ena vuku tikoga ni noda sasaga me toro cake na noda bula, ka ra rawaka vaka vinaka na noda isolisoli me da rawa ni kune vei ka vinaka tikoga.

Sa itatau mai na Tabacakacaka Itaukei ni ran a lomani tiko na noda Marama ka ra vakauqeti ka vakavulici tiko na luveda ena vei ka e na kauta main a vinaka ena noda dui loma ni vuvale ka vaka kina ena noda vei koro.

Vinaka Saka Vakalevu

Kidavaki na Peresitedi VOU ni noda Vanua

Era a tikora na imatai ni nodra Bose Levu Vakaturaga ena nodra itutu vaka Peresitedi ka iliuliu ni noda vanua na Turaga Bale na Tui Cakau, Ratu Naiqama Lalabalavu.

Oqo ni oti toka ga e vica na siga ena nona sa digitaki me liutaka na noda vanua ka vakatutu taki mai vua na iLiuliu ni Matanitu o Sitiveni Rabuka ena dua na na Bose kacivi ni Palimedi ena Okotova ni yabaki 2024.

E na nodra a vosa vei ira na lewenibose era vakaraitaka na nodra marau ena vuku ni toso kei na kena sa vakatoroicaketaki ena noda vanua.

“Na veikulutaga e veivosakitaki oqo vei au, e veivakauqeti.

“E solia e dua na cavu ikalawa e liu ka sa vaka e makare sara mai,” era kaya o Ratu Naiqama.

E tomana na nona itukutuku ka kaya ni levu sara na ivakavuvuli eda rawa ni vulica mai na vanua o Malaya kei na nodra taqomaki kei na sasaga na itaukei ni vanua ekea.

Era a wase vaka Matanitu vanua na lewenibose ena nodra a veitalanotaka na veivakatutu ka kau cake mai ena loma ni matabose.

O Ratu Naiqama Tawakecolati Lalabalavu era a taura nai tutu vaka Tui Cakau ena Yabaki 1999.

Oqo ni oti na nodra mai bale na turaga nodra itubutubu o Ratu Glanville Lalabalavu.

O Ratu Naiqama e dua na turaga ka dau tutaka vakaukauwa sara na dina, dodonu kei na savasava ena veiliutaki vakavanua, ka dau veitokoni talega ena bula vaka Politiki ni noda vanua.

Era a bau lewe talega ni Bose yaco o Ratu Naqama ena 1999 ka ra a digitaki mai na idabedabe ni veidigidigi na Lau-Taveuni-Rotuma ena iSoqosoqo vaka politiki na Soqosoqo ni Vakavulea ni Taukei.

Era taura tu na itutu vaka sivika ni Bose ni yaco ni bera nodra digitaki mera sa Peresitedi ni noda vanua.

Era a kidavaki vaka Matanitu ka vaka vanua talega ni oti na nodra curuma yani na nodra itikotiko vou e Delainaiqasiqasi e Draiba. Era a tiko ena veiqaravi vaka vanua oqo e lewe vica na noda Turaga bale mai na vei yasana ka ra a matataka yani na Bose Levu Vakaturaga.

Ratu Naiqama Lalabalavu
Head of State and Commander-in-Chief

“E sa curuma tu na dra kei na lewe, se vakacava na bibi ni colacola na itikotiko e Bolatagane ena tuvakarau ena veisiga taucoko me na colata, taqomaka ka maroroya na Matanitu kara a soli bula kina na tukaqu ena vica na drau na yabaki sa oti.”

**RATU WILIAME MAIVALILI
KATONIVERE**

Talaci na Turaga Tui Macuata.

Era sa mai talaci ena nodra itutu vaka iliuliu ni noda Vanua ka Peresitedi ni manitu o Viti na iTaukei Bolatagane, Na Turaga na Tui Macuata, Ratu Wiliame Maivalili Katonivere.

Sa qai mai coki kina vakadua na icoco ni vei qaravi ena noda valelevu e Delainaiqasiqasi e Draiba ena Ika 11 ni siga ni Vula o Noveba, 2024.

Era a talaci vakavanua ka qaravi vei ira na vakasenuqanuqa ni kena sa mai cava e dua na itavi vaka tama ni vei qaravi kina Matanitu o Viti.

E na nodra vosa e vakaraitaka kina o Ratu Katonivere ni sa ni sa mai cava na itavi ena ka sa biubiu ena loma vinaka kei na Vakacegu.

“Au sa vakacegu na yalo vaka Turaga ni veivaka deitaki, loma vinaka ena kena sa mai cava na qaravi ni tavi.

“Ena 1874 e rau a loma soli ena kena tokona na Turaga na Vunivalu mai Bau ena kena soli o Viti ki Peretania, oqo me rawa kina na tiko vinaka, kei na iko sautu,” e kaya o Ratu Katonivere.

E tomana ka kaya ni sa oti vata oqo e vica na itabatamata ka sa mai yacovi koya tale ena kena colatai tiko na ivua ni vei qaravi ena Matanitu.

“E sa curuma tu na dra kei na lewe, se vakacava na bibi ni colacola na itikotiko e Bolatagane ena tuvakarau ena veisiga taucoko me na colata, taqomaka ka maroroya na Matanitu kara a soli bula kina na tukaqu ena vica na drau na yabaki sa oti,” e kaya o Ratu Wiliame.

“Ni sa mai vakaturagataka na vuvale mai Caumatalevu, ka’u vakavinavinakataka na kalou niu gole ena vakacegu, ka ni tiko mai ena vakacegu.

“Au na sega I biuta e ra na drotini I Matanitu o Viti, au na colata ka laveta ena ligaqu ruarua na itavi cava ga au kacivi yani kina kau na raica tiko na nodra tiko vinaka kei na maroroi ni lewenivanua e Viti,” e tomana o Ratu Katonivere.

E kaya o Ratu Katonivere ni sega vei koya na lyau me vakavinavinaka taka kina na veitokoni e vakaraitaki ki vua ena gauana era a dabe tiko kina ena itutu vaka Peresitedi, ia sa masuta na veivakalougata taki mai lagi me na sobu tiko ena itikotiko e Delainaiqasiqasi.

Era a veivakamasuti talega na Turaga o Ratu Wiliame ena kena nanumi ka liutaki vinaka na vanua o Viti, ka kaya ni dodonu me ra nanumi tiko na veimata tamata eda sa mai bula veimaliwai ena noda vanua.

E kaya ni dodonu me maroroi na na Yavu ni Vakavulea ena kena sagai tiko na bula vinaka kei na bula sautu, bula ni rawaka kei na bula ni mamaroroi.

“Au sa gole ena Vakacegu, au sa lesu tale ki nomudoi itikotiko e Bolatagane, ka san a lai doladola tu na kena katuba ka mena laki vakayagataki na bilo wai ka sa livi oi tu ena kena tomani tikoga na veiwekani, maroroi tiko na lawa, taqomaki tiko na lotu ka veivakadeitaki tiko na noda veilomani vaka levu,” e tomana o Ratu Wiliame.

Sausauvou ni Yasana o Ra

Elewe 25 taucoko na turaga mai na yasana o Ra era sa tekivu vuli ena I tikotiko ni veivakarautaki e Nadave.

Oqo e dua na ituvatuva e cakacaka vata kina na Matabose ni Veikavakaitaukei, Tabacakacaka iTaukei kei na Tabana ni Lavo musuki ni iTaukei ka vakatokai me Sausauvou.

Era digitaki mai na loma ni Yasana o ira mera mai tiko ena vuli macawa ono oqo, ka ra laurai mai ena vei vuvale vakaturaga me baleta tiko ga na nodra vakarautaki ena veiliutaki ena veisiga ni mataka.

E a dolava na vuli oqo na Iliuliu ni Veitarogivanua kei na Wai ni Qoliqoli o Apimeleki Tola, ka ra vakananumi kina na lewe

ni vuli ena kena bibi ni nodra vakarautaki ira vinaka ena vuku ni kena liutaki na nodra dui vanua.

E kaya o Tola ni dodonu me matata tiko vei ira na veika vakavanua me baleti ira, na itavi ni Matanitu kei na itavi ni Lotu kina Vanua.

Era a vakananumi talega na isausauvou ni veiliutaki vakavanua e veilumuti kina na Kalou ka sa isolisoli mai lagi.

E na loma ni ono na macawa ni vuli oqo era na tuberi tiko na isausauvou ni Yasana o Ra mai na veitabana ena loma ni Tabacakacaka iTaukei ena kena sagai tikoga me ra dauniveiliutaki vinaka ka sautu tiko na vanua era liutaka.

Na Yasana o Ra e sa i ka walu ni vanua me vakayacori kina na vuli oqo. Eratou sa qaravi oti na yasana o Tailevu, Rewa, Naitasiri, Namosi, Serua, Nadroga kei Navosa.

Vakavotukana na tatadra nei Radaveta

“**A**u dau tatadra taka tu ga meu taukena e dua na noqu vale, ka meu na qarava vinaka kina na noqu vuvale.”

Oqo na veika e vakaraitaka o Timoci Radaveta na Cauravou ni koro o Nabukaluka, ena Tikina o Nawaidina ena loma ni colo kei Naitasiri a ena gauna oqo esa rawata na veika e tatadra taka tu mai oya me dua ga na nona vale vakaitaukei ena loma ni nona koro.

Na cauravou yabaki 26 oqo ea biuta tu mai na nona vuvale ka se qai tauyavu vou ga ena nosa saga me vakatoroicaketaka na nona bula ka vaka kina na nona vuvale.

“Au sa nanuma tu ga ni na dua na siga au na tara ga e dua na noqu vale ka me keitou tiko kina kei na watiqo kei rau na luvequ, ia au sega sara ni kila ni na mai rawati sara vakatotolo na noqu tatadra oqo ni oti ga e vitu na vula ni noqu gole vakacacakaka ki Niusiladi,” e kaya o Radaveta.

Ena dela ni luluvu e vakaraitaka o Radaveta ni ilakolako ni cakacaka e ratou gole kina oqo esa veivakarautaki ga kina na Kalou ena nodratou dui bula.

E kaya o Radaveta ni sa dua na gauna vinaka dina vei Nabukaluka na gauna eratou sa digitaki kina e lewe 17 na cauravou kei na rua na goneyalewa me ratou gole ena ilakolako vaka cakacaka oqo ki vanua ni vei O balabalavu.

Ena gauna oqo sa dabe tu e dua na nona valekau levu ena lomanikoro ka sa toso tikoga na nona saga me vakaoti vaka vinaka ena kena tosoi tale me vaka varada.

Na vale vou oqo e tiko vata kei na kena rua na rumu ni moce, valenikuro ka vaka kina na valeni vakacegu. E tomana ka kaya o Radaveta ni vakacaca e vakayagataka ena vale sa tara oti oqo e rauta ni \$16,000.

“Au rawa ni kaya ni vaka ga na tadra vei keimami ni sa tukuni ni keimami sa na vakarau gole tiko ki Niusuladi ena vuku ni kena sa gadreva sara ga mai nai itaukei ni cakacaka me keitou gole yani,” eka o Radaveta.

E tomana ka kaya ni ra solevutaka vaka ilawalawa nailakolako oqo ena kena sagai me rawa kece na ne veika e gadrevi me vaka na I volatara ni curu vanua, na I vola maina a tabana ni ovisa, tabana ni bula kei na veikalalai kece e gadrevi me baleta na ilakolako oqo ki Niusiladi.

E tu na veivakatatao ni lakolako ia keimami masulaka kece tiko ni na rawa na lako ka me rawa ni vukeyi lesu mai kina na neimami vuvale ka vaka kina na neimami vanua.

E tomana ko Radaveta ka kaya ni ratou vakavinavinaka kina Tabacacakaka iTaukei kei na

Tabana ni veivakacacakakataki ni ratou laurai sara mai ena Tikina o Nawaidina me ratou mai gole ena ilakolako vakacacakaka oqo.

“Au sa taura sara tu ga na noqu tikite me’u vodo ena waqavuka sa qai au vakadeitaka e lomaqu niu sa gole oqo ki vanuatani meu laki cakacaka me vukeyi lesu ga mai kina na noqu matavuvale kei ira na wekaqu.

“E tuburi au talega na luluvu niu nanumi iratou mai noqu veitinani e vale, ia au vakadeitaka tiko e vuni yaloqu ni’u na lai cakacaka me vakatoroicaketaki kina na neitou bula vakavuvale,” e kaya o Radaveta.

Na cakacaka

E sega ni rawarawa na laki cakacaka ena vei iteitei ka keitou veiqaravi kina, ia e tauri keitou vata tiko na I nuinui e tataunaki vei

“**Au dau tatadra taka tu ga meu taukena e dua na noqu vale, ka meu na qarava vinaka kina na noqu vuvale.**”

keitou mai na neitou vanua ni bera ni keitou gole. Ena veimataka e dau tekivu na neitou siga ena dua na neitou lotu, katalau ka sa qai ia yani ena kena laki qaravi na loga ni apolo kei kiwi.

Timoci Radaveta

Oqo ena kena qaravi na vunikau ka yaco sara ena kena laki beti mai na vuanikau me qai kau kina na vanua vakarautaki me ra sava ka tawani kina vakamatau.

E na imatai ni rua ni macawa e vakayacori vei keitou na vuli ni kena kilai na cakacaka me keitou qarava, ka keitou vakaveikilai taki keitou sara kina vakavinaka kei na itavi e gadrevi vei keitou.

E kaya o Radaveta ni dina ni cakacaka kaukauwa sara eratou vakaitavi taki iratou kina eratou dau qarava ena delani vakarorogo kei na veilomani.

“E sega dina ni karawarawa na laki cakacaka, ia e salavata tu neitou marautaka nai tavi keitou qarava na isau keitou saumi kina,” e tomana o Radaveta.

E kaya talega ni ratou dau veivukei ena veigauna kece sara ni ratou cakacaka tiko kina.

Oqo e sega ni veivuke ga ena gauna ni cakacaka eratou dau

veiraraici ke dua vei iratou na lewe ni cakacaka e tiko na nona leqa.

E tomana ka kaya ni kaukauwa na cakacaka e ratou qarava qai sala vata kei na batabata ni draki, ka ratou laki vakila ena matai ni vica na macawa ni nodratou a tiko yani e Niusiladi.

“Ia sa toso tiko na vei qaravi sa qai vaka e matau mai vei keitou na draki,” e kaya o Radaveta.

E kaya talega o Radaveta ni matai ga ni vica na macawa e dau dua e tiko me dau raica na itavi ka ratou qarava, sa toso na vinaka ni nodratou qarava na nodratou itavi sa sega tale ni qai gadrevi e dua me dau raica tiko na nodratou cakacaka.

Oqo talega na vuna eratou sa kerea tiko kina na itaukei ni bisinisi oqo na Ngai Tukairangi Trust me ratou na laki tomana tale yani na nodratou cakacaka ni oti na nodratou mai vakacagicagi oqo e Viti.

Na kabani oqo e taukena e vica vata na iteitei lelevu ka ra taukena tu vaka Yavusa o ira na wekada oqo na Maori.

E ratou vakaraitaka na ilawalwa oqo ni nodratou iTeitei ni vuanikau oqo na kiwi e tiko mai Bay of Plenty, Gisborne ka vaka talega kina mai Hawkes Bay.

Na levu ni nodratou iTeitei taucoko ena qele vakaitaukei ena gauna oqo e 56 na eka e Matapihi, 60 na eka e Heretaunga, 18 na eka e Kerikeri, ka 40 na eka e Turangani-a-kiua.

Ena vei iteitei kece oqori eratou vakacakacakataki ira ga vakalevu na wekadra mai na Pasifika ka ratou wili tiko kina tiko o iratou na wekadatou mai na Koro o Nabukaluka.

Sa ra vakarau tale tu oqo na I lawalawa vata ga oqo mai Nabukaluka me ra na laki tomana yani na ikarua ni nodra ilakolako vakacakacaka ki Niusiladi.

PM: Na veivakadreti ena Veivakatoroicaketaki

Etolu na tikina ka usutu ni tuvatuva levu ni Matanitu oya – Na kena vaqaqacotaki na bula Vakailavo ni noda Vanua; (Economic Resilience).

– na kena vaqaqacotaki na noda rawa-ka na lewe ni Vanua; (People Empowerment)

– na veiliutaki vinaka kei na veiqaravi e savasava (Good Governance).

Oqo na veika e cauraka na iliuliu ni noda Matanitu o Honorable Sitiveni Rabuka ena nona a dolava na Bose ni Yasana o Tailevu ka vakayacori ena koro o Vuci e Tokatoka.

E kaya o Rabuka ni tuvatuva oqo e yavutaki ena rai yawa ni veivakaduavatataki kei na vaqaqacotaki ni rawaka ni lewenivanua.

E tomana ka kaya ni dua

na iwase ni ituvatuva qo e vakatabakidua ga vei keda na iTaukei.

“E da mai dabe e na Bose ni yasana oqo me baleta na Veivakatorocaketaki.

“E Dua na Ulutaga Bibi ena Vuku ni Veivakatorocaketaki na kena matanataki na yavu e walu ni veiliutaki vinaka kei na vakatulewa matau,” ekaya o Rabuka.

E tomana ka kaya ni oqo e tiki ni ituvatuva levu ni matanitu e na vuku ni veiliutaki vinaka kei na veiqaravi savasava.

“Na Veivakatorocaketaki e sa qaravi tiko ena gauna qo sa gadrevi kina na kena vakabibitaki na Tuvatuva matau ka semati kina na Koro, Tikina, Yasana ka yaco ki na Matanitu,” e kaya o Rabuka.

“Na Tuvatuva ni

Veivakatorocaketaki ena Koro (Integrated Village Development Plan) e yavutaki mai ena kena qaravi na Vakasokumuni tukutuku (Village Profiling).

“Oqo e qai semati kina Strategic Development Plan ni Yasana, Matabose ni Veika vaka I Taukei keina Tuvatuva Levu Ni matanitu (National Development Plan).

Ea dolava talega o Rabuka na nodra vale ni soqo kei na idrodro ni cagi ena koro o Vuci ka a vakavotukana ena dela ni porokaramu na Veivakatorocaketaki ena loma ni Koro se Village Improvement Scheme ka vakailavotaka na matanitu ena yabaki sa oti (2023).

Veivakatoroicaketaki

Ea mai vakavotukana na nodratou tatadra na lewenikoro o Vuci ena Tikina o Tokatoka e Tailevu ena kena mai dola na nodratou valenisolo ka vale talega ni idrodro ni cagi.

Na vale oqo ea tara ena dela ni veivuke ni matanitu ka soli ena porokaramu ni Veivakatorocaketaki ni Veikoro se Village Improvement Scheme.

Ea dolava na vale vou oqo na iLiuliu ni noda Matanitu ka Paraiminisita ni noda vanua o Hon. Sitiveni Rabuka.

Na sau vakailavo ni vale vou oqo e rauta ni \$400,700 na dola na kena levu.

E solia na matanitu e 3/4 ka nona itavi na koro e 1/4 mai na levu kece ni lavo e vakayagataki.

Oqo e rauta ni \$290,900 e solia na matanitu ka nodratou cau na koro e rauta ni \$110,800.

E nodratou itavi talega ena koro na nodra vakaicilitaki kei na kedra kakana na mataisau.

Na vale tabarua oqo e tiko e

loma na valeniwai ni koro, na rumu ni veiqaravi nei turaga ni koro, kei na vale ni vakacegu vei ira na marama, turaga kei ira era vakaleqai na ituvaki ni yagodra.

Esā tekivu qaravi tale tiko ena gauna oqo na veivuke vata oqo ena Matabose ni Veikavaka iTaukei.

Ena gauna sara ga oqo era sa dikevi tiko na vei koro era vola kerekere yani me

baleta na veivuke oqo ni Village Improvement Scheme.

Na ilawalawa mai Aoeteroa ena koro o Namosi e Nuku.

Na veiwekani makawa: o keda iTaukei e Viti kei ira na iTaukei ni vanua o Aoeteroa na Maori mai Niusiladi.

Edua na veiwekani e kilai tu na kena italanoa ka maroroi vinaka tu nai sema oqo mai na vuvale vaka Tui mai Aotearoa ka vaka kina ena vuqa na vuvale vakaturaga e Viti.

Ia na isema oqori e ratou laki vakaukauwa taka tale na lewe ni Tikina o Nuku mai Serua ena nodra laki cakacaka ena nodra loga vuanikau ni kiwi e dua na yavusa mai Niusiladi.

Ena itekivu ni vula o Seviteba ni yabaki oqo, 2024, era kidacala na lewe ni mata cakacaka mai Nuku ni sa veisiko tu yani kina nodra veikorokoro o ratou na iLiuliu ni Kabani oqo na Ngai Tukairangi Trust mai Niusiladi.

Oqo ena koro o Naimasimasi, Nuku kei Masi ka ra dau gole tiko na kena cauravou kei na turaga

ena cakacaka e na vanua oqo ko Niusiladi.

Eratou a veisiko mai oqo e lewe tolu mai na kabani ni Maori na Ngai Tukairangi Trust ka ratou vakalesilesi kece e cake ena kena cicivaki tiko na kabani levu oqo. Na kabana oqo e taukena e dua nai wase levu ni teitei ena Vualiku kei Niusiladi.

E vakaraitaka na Manidia Liu ni kabani oqo ko Andrew Woods ni dua na gauna marautaki vei iratou me ratou sikovi ira saraga mai ena nodra dui veivale ka ra tara ka sema vou ko ira na lewe ni mata cakacaka. E na gauna oqo era vakacagicagi tiko e Viti ni oti mai e 7 na vula na nodra veiqaravi mai Niusiladi.

E kaya o Woods ni ratou via mai raica saraga na nodra vuvale

kei na nodra dui tikotiko, kei na veika era sa qarava tiko mai ena gauna ni ra cakacaka tu mai e vanuatani.

O iratou na lewe ni tikina oqo o Nuku eratou sega ni saga ga na kena vakatoroicaketaki na nodratou dui tikotiko, ka ratou solevu taka talega na veika e qaravi ena nodratou dui koro.

E tomana ka kaya ni tarai ratou vakalevu na luluvu ni ratou mai raica yani na vanua era tauyavu yani kina na cauravou kei na turaga e Nuku ena vuku ni nodra cakacaka vinaka kei na dina era dau vakaraitaka ena gauna era veiqaravi tiko kina mai Niusiladi.

E vakaraitaka o Woods ni ra cauravou dau cakacaka ena dina kei na sasaga, ka ra vakaraitaka na veitavi kece era qarava.

E vakaraitaka vei ira na lewe ni Tikina o Nuku ni sa dua na veiwekani vinaka era laki sema ena nodra tiko yani e Niusiladi ka sa wiliki ira kece tu na gone mai Nuku me nodra gone tikoga e lomanivale.

E vakaraitaka o Woods ni ratou sa vinakata tale tiko oqo e lewe 20 mai na tikina o Nuku me ratou na dau veisosomitaki ni oti mai e vica na vula na nodra veiqaravi na matai ni lawalawa.

E ratou sega walega ni veisiko kina nodra dui vei vuvale, eratou sikova talega na koronivuli e rua ena lomani Tikina o Nuku, oqo na Saint Peter Chanel Primary School kei na Nuku Secondary School.

Oqo na koronivuli ka vuqa vei

iratou na mata cakacaka oqo era tekivu vuli talega yani kina.

Ena Nuku Secondary School, eratou sa laki raica na lewe ni Ngai Tukairangi Trust na kena gadrevi vakabibi e dua na idini ni livaliva ena loma ni koronivuli, ka ratou sa nanuma kina mena qai ratou veivuke ena kena laurai mai e rua na Generator me vukea na livaliva e na kena tokoni na nodra vuli e na gone e Nuku me vaka ni se sega ni sema na livaliva e na Tikina ko Nuku.

Eratou vakaraitaka talega ni ratou sa vakarautaka tiko na Ngai Tukairangi Trust e dua na sikolasivi ni veivuke vei ira na gone gugumatua e ra sa otiva na nodra vuli e na Nuku Secondary School ka ra ladeva na vuli torocake ena Univesiti.

E tomana ka kaya ni ratou sa vakavakarau tale tiko oqo me ratou na biuta na noda vanua ena loma ni vula o Okotova na lewe 10 oqo me laki tomani tale na itavi ni veiqaravi ena iteitei mai Niusiladi.

E ratou vakaraitaka na ilawalwa oqo ni nodratou iteitei ni vuanikau oqo na kiwi e tiko mai

Bay of Plenty, Gisborne ka vaka talega kina mai Hawkes Bay.

Na levu ni nodratou iteitei taucoko ena qele vakaitaukei ena gauna oqo e 56 na eka e Matapihi, 60 na eka e Heretaunga, 18 na eka e Kerikeri, ka 40 na eka e Turangani-a-kiua.

Ena vei iteitei kece oqori eratou vakacakacakataki ira ga vakalevu na wekadra mai na Pasifika ka vakauasivi tiko o iratou na wekadatou mai na Tikina o Nuku. E cavui sausau tiko na Tikina o Nuku mai Niu Siladi e na vuku ni gu ni veiqaravi kei na vosota ka vakavinavinaka tiko kina na liuliu vakacakacaka mai na Ngai Tukairangi Trust.

E a digitaki na Tikina o Nuku mai na Matabose ni Veikavakaitaukei ni oti na nodratou cakacaka vata kei iratou mai na National Employment Centre (NEC).

Sa gole tiko na vakavinavinaka kina kabani oqo na Ngai Tukairangi Trust kei ira na lewe ni Tikina o Nuku ena kena maroroi tiko na cakacaka ka vakabibi na veiwekani kei na noda iTovo.

VOSA NI LIULIU NI MATANITU ME DOLA NA

BOSE NI YASANA O TAILEVU

**Vuci, Vukelulu 16 Okotova 2024
Tailevu ena 10.00 na Kaloko**

- Ni tiko na itikotiko vakaturaga e Kubuna, na Gone Turaga Bale na Vunivalu, Na Tui Kaba;
- Ni tiko na itikotiko vakaturaga e Naisanokonoko, na Gone Turaga Bale o Koya na Ratu;
- Ni tiko na tikotiko vakaturaga ena Rara o' Nakelo vua na Turaga na Tui Nakelo, Na Vunivalu;
- Ni tiko na Masi ni Vanua ena loma ni Yasana o Tailevu;
- Ni tiko na Turaga na Minista ni Veika Vakaitaukei;
- Ni tiko na Lewe ni Bose Yaco kei na Assistant Minister;
- Ni tiko na Turaga na iLiuliu ni Bose ni Yasana Vakaturaga o Tailevu;
- Ni tiko na Turaga na Marama Mata ka ni Lewe ni Bose ni Yasana Vakaturaga o Tailevu, ka vakakina o kemuni na vakaillesilesi;
- Kei kemuni na Turaga kei na Marama ni Yasana Vakaturaga o Tailevu.

Ni sa bula vinaka saka!

Taumada au via vakaraitaka na noqu vakavinavinaka ena vuku ni veisureti a vagolei yani kina na noqu Valenivolavola meu mai dolava na nodatou Bose ni Yasana.

E salavata tiko mai na veisureti ni kena mai dolavi tale ga na Vale ni Soqo Vou kei na iDrodro ni Cagi ena nodatou Koro Vakaturaga e Vuci.

Au rokova ka doka talega na veiqaravi vakavanua ka kidavaki tiko kina na ilakolako ni Matanitu ena mataka nikua.

Vinaka saka na veivakaturagataki, vinaka vakalevu na veivakamenemenei.

E dua na gauna ni bolebole, gauna ni veisau, e da sa lako curuma tiko na kawa i Taukei ena gauna oqo.

Ia ni rawa me da maroroya tiko na veika me baleti keda, sa ka levu na vakavinavinaka.

Au via taura talega na gauna qo me'u vakavinavinakataka na veitokoni ni Yasana Vakaturaga o' Tailevu ki na Matanitu.

Matabose ni Yasana o Tailevu

Na nomuni Matanitu e na loma ni 2 na yabaki sa mai cici tiko kina oqo, e sa saga vakaukauwa e vuqa na ituvatuva me tarai cake kina na ka me baleti keda na iTaukei.

Esa itavi ni matanitu me raica na noda kaukauwa vakailavo, oqo e

oka kina na veivuke vakailavo vei ira na:

- Kabani ni Yasana,
- na veivakatorocaketaki ni qele,
- na veivuke vei ira na bisinisi lalai (MSMEs) kei ira na
- Soqosoqo ni Veivoli Cokovata (Coopératives).

Ena vula sa oti (Seviteba) sa mai tavoci kina na iTuvatuva Levu ni Matanitu (National Development Plan).

E yavutaki ena rai yawa ni veivakaduavatataki kei na vaqacacotaki ni rawa-ka ni Lewe ni Vanua. (Empowering the People of Fiji through Unity).

E tolu na yavu levu ni iTuvatuva Levu ni Matanitu:

a. Economic Resilience – Na kena vaqacacotaki na Bula Vakailavo ni noda Vanua;

b. People Empowerment – na kena vaqacacotaki na noda rawa-ka na lewe ni Vanua;

c. Good Governance – na veiliutaki vinaka kei na veiqaravi e savasava.

E dua na iwase ni ituvatuva qo e vakatabakidua ga vei keda na iTaukei.

E ratou na qai wasea vei kemuni na Tabacacacaka iTaukei na veika matailailai ni ituvatuva, baleta na Kawa iTaukei.

Dikevi Lesu na Veiqaravi ni Matanitu iTaukei

Sa mai vakacavari na vakadidike me baleta na veiqaravi me baleti keda na Kawa I Taukei (iTaukei Administration Review).

Sa mai soli oti na kena Rivote vua na Turaga Minister ni Veika Vaka iTaukei.

Na kena tuvatuva tarava me vakaraitaki ki na Bose Levu Vakaturaga me na veitalanoa kina.

E sa qaravi tiko e na gauna oqo na Vakadikevi ni Valenivolavola ni Veitarogi Vanua kei na kena yavu ni veiqaravi.

Au vakabauta ni ratou sa veisiko oti mai ki Tailevu na kena Matatimi ni Vakadidike.

E na tarava sara yani na kena qaravi na Matabose ni Qele Marororo.

E sa mai qaravi oti talega na vakadidike (Feasibility Study) ni kena gadrevi me tauyavutaki na Provincial Economic Unit ena Matabose ni Veika Vaka iTaukei me vukea na vakavure Bisinisi mai na noda iyaubula.

E sa na qai vakadewataki yani na kena itukutuku kei na ituvatuva e na loma ni noda veiyasana.

Na Veivakatorocaketaki

E da mai dabe e na Bose ni yasana oqo me baleta na Veivakatorocaketaki.

E Dua na Ulutaga Bibi ena Vuku ni Veikavatorocaketaki na kena matanataki na Yavu e walu ni Veiliutaki Vinaka kei na Vakatuilewa Matau.

Oqo e tiki ni ituvatuva levu ni matanitu e na vuku ni veiliutaki vinaka kei na veiqaravi vakasavasava se na Good Governance.

Na Veivakatorocaketaki e sa qaravi tiko ena gauna qo sa gadrevi kina na kena vakabibitaki na Tuvatuva matau ka semati kina na Koro, Tikina, Yasana ka yaco ki na Matanitu.

Na Tuvatuva ni Veikatorocaketaki ena Koro (Integrated Village Development Plan) e yavutaki mai ena kena qaravi na Vakasokumuni tukutuku (Village Profiling).

Oqo e qai semati kina Strategic Development Plan ni Yasana, Matabose ni Veika vaka I Taukei keina Tuvatuva Levu Ni matanitu (National Development Plan).

E vica toka na veivakatorocaketaki lelevu e Tailevu, wili kina:

- (i) na kena vakatorocaketaki na wavu e Waidalice, kei Wainawi (Kasavu),
- (ii) Qiva ni Wai e Namau kei na kena

sema ki Wainibuka, Dawasamu kei Veinuqa.

Se qai dola tiko ena macawa sa oti na sema ni wai e Viria, Naitasiri ka namaki me na sema sara mai ki na nodatou Yasana Vakaturaga.

Ena tabana ni Bula, mai vakatorocaketaki na general

outpatient dept ena Valenibula e Korovou, ka vakakina na Valeniwai e Nausori kei na Valeniwai e Dogo, Nananu.

Ena Tabana ni Tabagone, e 75 na youth club ena nodatou Yasana.

Sa kerei mera vakabulabulataki tale

na nodra soqosoqo na Tabagone ena noda veikoro – e tiko talega eso na veivuke mai na Tabana ni Tabagone kei na veitabana ni Matanitu kivei nodra Soqosoqo na Tabagone ena noda veikoro.

Na iyaubula ni nodatou Yasana Vakaturaga e toka ena teitei (Agriculture), Qoliqoli (Fisheries), kei na Veikau (Mahogany & Pine).

Ena Teitei, e laurai ni 48% ni lewe ni noda Yasana era vakararavi ena teitei se Agriculture.

Ena nodatou yasana vakaturaga, e tei vakalevu kina na tavioka, dalo, vudi, Jaina kei na Yaqona.

Sa tekivu tei talega na ginger, turmeric, kumala kei na painapiu.

Ena Qoliqoli, e 738 na laiseni ni qoli ka 144 laiseni ni sasalu ena Yasana, ka sa nanumi tiko me dua na ice plant e Natovi.

Ena nodatou veikau, na Mahogany e Nukurua kei Sawakasa ka vakakina na vei paini e Wainibuka kei Dawasamu. E 43 na 'nursery' e Tailevu.

Sa vakatikitiki-taka na matanitu e tolu na milioni na dola (\$3.2m) ena ituvatuva ni "rural and outer island development" (se na "ROI") me vukei kemuni na taukei ni yaubula.

Na kena yavu na solesolevaki ka me na vakayagataki na soqosoqo ni veivoli cokovata (co-operatives se cluster group).

E rau na cakacaka-vata na Tabacakacaka itaukei kei na Tabacakacaka ni veivakatorocake-taki ena taudaki ni veikoro levu.

Sa tekivu vakalesui talega ki na Tabacakacaka iTaukei e so na iTuvatuva ni Veiqaravi e na Vakatorocaketaki ni noda vei koro, ka dua vei ira oqo na Village Improvement Scheme.

Na Village Improvement Scheme e tolu tiko na kena yavu ni veivuke:

- Village Sanitation
- Village Beautification
- Multipurpose Hall / Evacuation Centre

E dua na i vakadinadina ni i tuvatuva oqo sa na mai dolavi nikua na nomudou Vale ni Soqo na Vanua Vakaturaga o Naivirourou ena Koro Vakaturaga Ko Vuci.

Na levu kece ni ilavo e vakayagataki ena nomudou Vale ni Soqo e rauta ni \$366,000.00.

Na Vakatawani ni iTutu Vakavanua

Sa vakacagau tale tikoga na kena cakacakataki me vakatawani na veitutu Vakavanua ka sebera ni vakatawani.

Na levu ni tutu vakavanua e Tailevu e 879. Ena gauna oqo, sa vakatawani e 483 ka lala e 396.

Qo e tautauvata ni tawa e 55% ka lala e 45%.

Na ulutaga ni kena vakatawani na iTutu Vakavanua ena vukea vakalevu na Veiliutaki ena Vanua, Lotu kei na Matanitu.

Ni dikevi na noda veikoro, ni sega ni vakatawani na itutu vakavanua, e luluqa na veivakatorocaketaki, na rawa-ka, sega ni rokovi na lawa ni koro, ka luluqa na nodra rawa-ka na lewenikoro.

UNDRIP

Sa vakavinavinakataki na kena sa mai ciqoma na Bose Levu Vakaturaga na noda Lawatu

ni Dodonu ni iTaukei-ni-vanua e Vuravura (United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples se UNDRIP).

Sa koto na vakanuinui ni na ciqoma na Matabose ni Yasana na ivakatutu oqo, ka sa tiki ni tuvatuva ni Bose e na siga ni mataka.

Na ituvatuva oqo e kauta lesu mai na Matanitu me yavu ni noda maroroi na iTaukei.

Veifulutaga Bibi e so ka bolei keda tiko

E vica na ulutaga bibi e tarai keda tiko ka dodonu me da veitalanoa kina vakalevu:

- Revurevu ni Draki veisau;
- Noda Vavakarau ki ni cagilaba – Eratou namaka na Tabana ni Draki me 2 se 3 na Cagilaba mena takosovi Viti ena vulai Cagilaba oya mai na vula o Noveba kina vula o Epereli;
- Veivakatorocake-taki e nakoro;
- Vakabulabula-taki ni itovo kei na vosa;
- Nodra vuli na luveta;
- Vaka-yagataki ni yaubula me da vueti kina;
- Vakaleqai ni yaubula mai na veivakatorocake-taki ;

- Na mate sureti (NCDS);
- Na mate dewa (HIV/AIDS);
- Nodra vakasaurarataki na marama kei ira na goneyalewa lalai;
- Na kena sa tete raraba ki na noda veikoro se delaniyavu na vakayagataki ni Wai gaga ni veivakamatenitaki - na « ice » se methamphetamine kei na Mariwana;

Maroroi ni Noda i Yaubula

E gadrevi me vakaraitaki vei keda na Lewe ni Yasana Vakaturga ko Tailevu na Bibi ni noda Maroroya, Ka Vakayagataka Vakamatau na noda iYaubula. (Natural Resource Management).

Ena vuku ni Veisau ni Draki e sa tarai keda tiko, sa gadrevi na noda Tuvatuva Vakamatau kei na kena Vayagataki Vakavuku na noda iYaubula mai Vanua me yaco ki wai.

E bibi na kena dau vakamuri vakavinaka na vei Lawa tu e kovuta na kena vakayagataki na noda iYaubula kei na Veivakatorocaketaki

e qaravi tiko ena Loma ni Yasana.

Sa ka bibi kina na noda veisemati Vakavinaka ki na vei Tabana ni Matanitu ena vei ulutaga bibi e kovuta na iYaubula.

Jobs for Nature Program

Au gadreva me'u cavuta na Vakavinavinaka vei iratou na Baqe Kei Vuravura (World Bank) ena vuku ni nodratou veisemati ki na Tabacakacaka iTaukei e na vuku ni Porokaramu ni Cakacaka e na noda veikoro (Jobs for Nature Program).

Na veiqaravi oqo e kovuta e 168 na I soqosoqo ni Marama kei na Tabagone ena loma ni Yasana Ko Tailevu ena loma ni tolu na rauni.

E rauta ni \$3.36 na milioni na veika vakailavo e saumi mai kina, ka salavata na kena iyaya ni cakacaka, ka soli mai vaka i loloma.

E na vakarau qaravi oqo na vakadidike lailai, me laurai na vakavotukana ni ilavo kei na porokaramu oqo vei keda (Impact Analysis).

Sa vakanuinui tiko ni na vukea na vakacokotaki ni Vanua Talasiga, vei Batini Uciwai kei na Baravi na veiqaravi oqo wili talega kina na Maroroi Vinaka ni Benu ena loma ni Vei Koro.

Na iTini

Meu tinia na i tukutuku e na mataka e daidai, Au sa na cavuta e ke na veivakadeitaki ni nomuni Matanitu ni keimami na sasaga tikoga me keimami qaravi kemuni, ka me tosoi na veivakatorocaketaki ena loma ni nodatou Yasana Vakaturaga.

Ia sa tu vata talega na noda I tavi vaka lewe ni vanua o Viti.

Sa dodonu me da cakacaka vakaukauwa ka tuvani keda vakavinaka e na bula ni solesolevaki, mamaroroi kei na rai yawa me baleti ira na noda kawa era na muri keda tiko mai.

Ena vica saka na itukutuku oqori, sa ka dokai ka marautaki talega vei au, meu sa dolava na Bose ni Yasana Vakaturaga ko Tailevu.

Vinaka Saka Vakalevu.

Voleni vaka ivalu na go

Era a vakananumi na gonevuli ni koronivuli na Ratu Sir Lala Sukuna Memorial School na bibi ni nodra taura matua na ivakavuvuli era sa vulica mai ena vuli voleni vaka ivalu me walia na veibolebole ko ni na lako curuma ena veisiga ni mataka.

Oqo na veika e vakaraitaka na iliuliu ni Bose Levu Vakaturaga o Ratu Viliame Seruvakula ena nodra a vulagi dokai ena voleni vaka ivalu ni 2024 ka vakayacori e na rara levu na Albert Park e Suva ena siga Lotulevu, 21 ni siga ni vula o Okosita.

E kaya o Ratu Viliame ni vakavuvuli era sa vulica oqo ena rawa me vorati kina na veitemaki mai vei ira na norda i tokani e malumalumu nodra vakatulewataka vakamatau ena nodra bula ka ra sa rawai ena veitemaki ki na veileqa eso.

“E tolu tiko na yavu ni nona vakarautaki e dua na sotia kena i matai na bula vakaivakarau (self-discipline) me kila na veika e dodonu me qaravi, na gauna cava

me qaravi kina kei na inaki e qaravi kina.

“Kena ikarua na talairawarawa (Obedience), ki na ivakaro e dau soli ka me qarava galugalu ga na itavi e soli me qaravi, ka kena iotioti ga me rawata na bula vakataki koya (self-reliant), ena nona vakatulewataka na nona bula ka sega ni vakararavi tale vei ira na tani,” e kaya o Ratu Viliame.

E tomana ka kaya ni o ira na itabagone ena gauna oqo era sa bula donuya mai e dua na dela ni gauna esa mai vakadonui kina na veika e sega ni dina, sa mai vakamalumulumutaki kina na veika e da vakamareqeta na itaukei ni vanua o Viti.

“O ira na itubutubu, dauniveisusu kei na qasenivuli era sasaga vakalevu sara mera susugi kemuni moni rawata e dua na bula vinaka ena veisiga ni mataka ka me na vinaka cake sara mai na gauna era donuya ka na bole'i kina vakalevu na ivakavuvuli e sa mua tiko kina na nodra Vanua lomani o Viti,” e kaya o Ratu Viliame.

E kaya o Ratu Viliame ni vei boleboe oqo e vaka na waigaga ni veivakamatenitaki, kei na vuqa tale na veileqa eso ka na rawa ni vakaleqa tale na nodra ituvatuva ni bula vinaka ena veisiga ni mataka.

“Kemuni ra cauravou, ni maroroi kemuni moni liuliu vinaka ni matavuvale ka liga qaqa ni noda vanua, oi kemuni ragone yalewa ni maroroi kemuni moni liga ni veisusu vinaka ena noda vanua ena veigauna mai muri.

“Ni qarava vinaka na nomuni veika ni vuli, me da qarava vakatautauvata na itavi ni noda vanua. E talei nikua nida raica nira kavetani ni waqa kei na waqavuka na marama E sa gadrevi meda sa veitauriligataka vata nai tavi me da veiqaravi veimaliwai,” e kaya o Ratu Viliame.

“Oni sa matanataka sara ga na bula ni talairawarawa, sega tale na vakasuka. E laurai ni sa yavutaki na bula ni dua na lewenivanua vinaka ka dau muria na lawa. Ni sa vakadeitaki kemuni moni

gone e Ratu Sukuna

vakaraitaki vinaka ki vei ira na nomuni tokani kei ira na tacimuni," e tomana ko Ratu Viliame.

E kaya o Ratu Viliame ni oni sa vakavulici mo ni rawata na bula vakataki kemuni, mo ni rawa ni vakatulewataka vakamatau na nomuni cavuikalawa.

"Au bolei kemuni mo ni taura matua sara na veika e dodonu ka idusidusi vinaka vei ira na nomu itokani e koronivuli, oira na tacimuni vaka kina oira na veivekani. Mo vagolei ira tani mai na veitemaki eso, mera kakua ni rawai kina," e kaya o Ratu Viliame.

Era a bolei talega na itubutubu ena nodra itavi ka kaya mera yalataka vei ira na luveda na itukutuku oqo "Au sana solia na noqu veisiga vinaka nikua ena vuku ni nomu veisiga ni mataka." Ratu Viliame Seruvakula.

E a ciqoma na icocovi e cecere ni vuli valu ena 2024 o na qase ni bure liu ka liutaka talega na voleni vaka i valu e Ratu Sukuna o Mosese Tuimatai, ka cauravou ni Maumi, Bau e Tailevu.

Bose Levu Vakaturaga

O ira na Lewenibose Levu Vakaturaga kei na ivakalesilesi ni Tabacakacaka iTaukei.

Era a bulagoci na lewe ni Matabose Levu Vakaturaga ena vei tikini lawa ka virikotori ena Yavu ni vakavulewa ni 2013 ka vauci keda na iTaukei.

E sa vakayacori tiko na kena dikevi, ilovi ka vakamatatataki na veivanua e sa yaco tiko kina na kena dikevi ni tikina oqo.

Ea mai veivakararamataki na Solicitor General ni Matanitu o Ropate Green ena tabana oqo ena imatai ni siga ni bose, Vukelulu 13.11.2024.

Na lawa e tiko kina na kauwai iTaukei sa ikoya na veilawa e vauca ka tara na nodra dodonu ni iTaukei kei na bula ni veivakatorocaketaki.

E vakaraitaka na iliuilu ni Bose Levu Vakaturaga o Ratu Viliame Seruvakula vei ira na dauvolaitukutuku ni sa toso tiko na veiqaravi oqo mai na tabana ni lawa.

E tomana ka kaya ni cakacaka oqo ni veiveisau ni lawa esega ni rawa ni caka vakusakusa.

Ena taura tiko e dua na gauna na kena qaravi na cakacaka oqo.

O ira na lewe ni bose ena bose siga rua ka vakayacori e Suva.

Veiqaravi ni Veitarogivanua

Na Turaga na ka levu Ratu Tevita Makutu.

iLiuliu ni Veitarogi Vanua Apimeleki Tola.

Etamani tiko na ituvatuva ka qarava na Tabana ni Veitarogivanua, oya na nodra talevi ka vakararamataki na Turaga ni Vanua vakadeitaki vakaVeitarogivanua ena vakacokotaki ni veiliutaki vakaturaga vakavanua.

Ena siga nikua Tusiti na ika 19 ni Noveba, 2024 a cabe kina na ilakolako vua na Turaga na Kalevu – Ratu Tevita Makutu ena koro o Cuvu ena vakanananu vata oqo.

Ni vakamacalataki na veiqaravi ni Tabana, e semati kina na cakacaka me vaka na iyalayala ni qele ni vanua taukeni vakayavusa, vakamataqali, na iyalayala ni qoliqoli ni vanua, vakakina na kena vakamacalataki tale ga na cakacaka ni iVolanikawabula, na levu ni yavusa, mataqali kei na itokatoka e vanua vakakina na levu ni eka ni qele e nona na vanua. Qo me veivuke kei na ituvatuva e vanua.

E namaki mena tomani na ituvatuva oqo ena siga nimataka ena koro o Korolevu, Noikoro kei Vunaqoru.

Volau ni sivilivivi kei na volivolitaki

Hon. Manoa Kamikamica

Edua na cavuikalawa vou era sa mua kina na lewe ni ono na yavusa e na yanuyanu o Kabara, Komo kei Namuka-i-Lau ni oti na kena mai dola edua na nodra volau ni sivilivivi kei na volivolitaki e Nasinu ena siga e Moniti, 16.12.24.

Na bisinisi oqo e vakatokai na KY6 cooperative ka yaca ni volau o Butoni.

Era a vulagi dokai ena soqo oqo na iVukevuke ni iLiuliu ni Matanitu o Manoa Kamikamica.

E kaya o Kamikamica ni sa dua na ivakaraitaki vinaka e ratou vakaraitaka mai Kabara oya ni sa dodonu meda tucake na itaukei, ka da kakua ni yalolailai ka toso yani kina sasaga vaka bisinisi.

“Dua na ka na noqu marautaka baleta qo saka na irairai e dodonu meda matana taka ena veisiga sa tu e matada.

“Me da rawa ni vakadeitaka kina na noda vanua na vanua ka solia vei keda na noda Kalou”, e kaya o Kamikamica.

E vakaraitaka na iliuliu ni soqosoqo ni bisinisi oqo o Ponijasi Saulekaleka, ni dina ni tiko na dredre eratou sasaga mai na sega ki na volau ka sa vakarautaki me ratou qaravi bisinisi kina.

E vakarautaki talega na vei misini eso me

vukea na cakacaka ni sivilivivi kei na musu kau ena volau oqo.

Na veiyaya eso e ta e loma ni volau ni cakacaka oqo e wili kina na tanoa, na takona, itutu ni senikau, itutu ni vava kei na vei yau vakaviti so e kilai tani kina na vanua o Kabara.

Na yanuyanu o Kabara e tiko kina e va na koro o Naikeleyaga, Tokalau, Lomati kei Udu ka rau wili kina na yanuyanu e rua o Komo kei Namuka-i-Lau.

Bose ni Yasana o Macuata

E vakabibitaka na nodra vuli na luveda kei na kena laveti na nodra qaravi na gone na Minisita ni Veikavakaitaukei, Tovo kei na iYau mareqeti Hon Ifereimi Vasu.

Ea vosa tiko na turaga na iTalai ena nona a dolava na Bose ni Yasana o Macuata e na Koro o Sasa ka vakayacori na siga Lotulevu 28/11/24.

“Edua na ka e vakabibitaka na noda Matanitu sa ikoya na kena

qaravi na nodra vuli na luveda ka vakabibi na kena laveti na nodra qaravi na noda gone era se muri vuli, kei na kena vakaukauwataki talega na kena vulici na itovo kei na vosa vakaitaukei ena noda vei koronivuli kece sara e Viti,” e Kaya o Vasu.

E tomana ka kaya ni Viti vinaka oya ena vakatautaki ena noda vakacokotaki taumada na veivuvale, na veikoro, na vei tikina ena loma

ni nodatou yasana o Macuata.

E kaya ni da sa raica na revurevu ni veika sa kauta mai na kena teivaki ka vakayagataki na waigaga ni veivakamatenitaki vei ira na luveda.

“Sa lai tubu vakatotolo talega kina na iwiliwili ni lewenivanua era sa qaravi tiko ena gauna oqo ena valenibula ni mona e Nauluvatu,” e tomana o Vasu.

“Sa toso cake tikoga nai wiliwili ni bukete dole vei ira na noda goneyalewa, na veitauvi ni HIV/AIDS, nodra vakalolomataki na marama kei na gone, levu talega era vakacalai tiko vakalawa ka biu vuli dole,” e Kaya o Vasu.

E tomana ka kaya ni vinaka na vuvale ena qai vinaka na vei tokatoka, Mataqali kei na vei Yavusa.

E tomani ena siga edaidai na Bose ni Yasana o Macuata, 29/11/24.

Na irogo mai na Yasana O Namosi

Ena itekivu ni Okotova, 2024 sa mai vakasoburi kina na misini e Wainimakutu, ena Tikina o Naqarawai. Qo saka ni sa na tekivu ta na gaunisala mai Wainimakutu iNasava ena Tikina o Noemalu, e Naitasiri.

Na kena iwalewale e caka qo e Wainimakutu e yacana na "Free Issue License", na isau ni 15 na kilomita(km) ni gaunisala e \$600,000.00.

Na levu ni cubic meter/volume ni kau ena saumi rawa kina matanivika e cake e 5000 na cubic meter/volume ni Kau.

Na Kabani Southern Forest ena taya na gaunisala, nakena isau na kau ena taya, na Matanitu me na qai laveta na itagede ni gaunisala ina FRA/Public Standard.

Na gaunisala ea ta taumada/pilot cut ena taya na Southern Forests. Era a vulagi dokai saka ena soqo na Vunivola Tudei ni Veiqaravi ena Taudaku ni Korolelevu kei na Leqatubukoso Isoa Talemaibua.

Na ituvatuva saka qo e tali ka muloci vata kina na cakacaka ni Veitabana VakaMatanitu mevaka, Tabacakacaka ni Veivakatoroicaketaki ena Taudaku ni Korolelevu, Veiyanyanu kei Leqatubukoso, Tabacakacaka iTaukei(Valenivolavola ni Yasana o Namosi & Naitasiri), Tabacakacaka ni Veikau, Tabacakacaka ni Qele ni Matanitu, Tabana ni iYaubula, Tabana ni Qele Maroroi ni iTaukei kei na Kabani na Southern Forests.

E namaki me qaravi oti na itavi qo ena lomani 6 saka na vula. Vinaka saka vakalevu.

Veivakatoroicaketaki Matailobau, Naitasiri

Erauta ni \$34,600 na isau vakailavo ni vakatoroicaketaki ni koro o Matailobau, Naitasiri.

E dolava na veivakatorocaketaki qo na Minisita ni Veikavakaitaukei, iTovo kei na iYau Vakamareqeti Hon. Ifereimi Vasu.

E vakavinavinakataki ira na turaga Minisita ena nodra raiyawa, ena nodra sasagataka na vakatoroicaketaki ni koro ena ruku ni veivuke ni matanitu na Village Improvement Scheme. Sa ivakaraitaki vinaka vei ira na itabagone, kei ira na kawabula ni vanua ka ra na qai veisosomitaki mai muri.

Na veivakatorocaketaki e oka kina na nodra valenivakacegu, na vale ni wai kei na rumu ni muri vuli vaka kina na vakalivalivataki ni valevakoro (Solar Power) kei na kena vakacokotaki me sa idrodro ni cagilaba.

Era tomana, ni dodonu mera na maroroya na veika era sa vukei kina ka vakayagataka me vinaka kina na nodra bula ni veisiga.

O Matailobau e dua vei ira na 30 na koro ka ra vukei ena veivuke qo ni

Veivakatorocaketaki ena loma ni koro.

Na irogo saka mai na Valenivolavola ni Yasana o Namosi

Esa mai sevutaki na iTuvatuva yabakitolu ni Valuti, Vakadrukai & Vakarusai ni ni Waigaga ni Veivakamatenitaki e na Yasana o Namosi

E kilai ena kena vosa vaka peretania na Namosi a Drug Free Province:2024-2026.

Oqo na nodra iTuvatuva na Turaga na Vunivalu na Tui Namosi, Ratu Suliano Matanitobua.

Era a mai vakaraitaka o Ratu Suliano ena nodra Bose Vanua ka sa tokona na Bose Vanua o Nabukebuke na nodra iTuvatuva, sa iTuvatuva ni Vanua.

Era a vakasavuya saka tale ga ena Bose Levu Vakaturaga ena macawa sa oti na ituvatuva vata oqo.

Era a tiko tale ga kina na iVukevuke ni iLiuliu ni Tabana ni Ovisa, Turaganiovisa Sakeo Naganivatu.

E dolavi tale ga na Siga kei Namosi ka qaravi kina na veisisivi vosa, serekali, buiniga, vakatunuloa kei na cakacakaniliga.

Ena siga Lotulevu e nanao 21.11.24 e qaravi kina na kumuni ni soli ni vanua.

Na sota vakayabaki oqo e kumuni kina na Soli ni Vanua kei na Vakabulabulataki ni iTovo ena lomaniyasana.

Na iotioti ni kena qaravi na mataqali soqo vaka oqo ni Yasana o Namosi ea se qaravi sara ena 2018.

Siga ni Yaubula e Ra

Na inaki ni matanitu sa ikoya na kena raici na vakayagataki vaka vuku ka vaka matau ni nodai yaubula.

Oqo na veika e vakaraitaka na Minista ni Veikau kei na iQoliqoli, Hon Alitia Bainivalu ena soqo ni siga ni Iyabula ni Yasana o Ra ka vakayacori ena I tikotiko I valenivolavola ni Yasana e Nukuloa mai Ra ena I 23 ni Okosoita ena yabaki oqo, 2024.

E vakaraita o Bainivalu ni sa itavi ni Matanitu na kena laurai na kena vakayagataki vaka matau na iYaubula mai na loma ni vanua me yaco kina vei baravi me rawa tiko kina na bula vei =keda ena gauna oqo ka vakabibi vei ira na noda kawa era muri tiko mai.

E tomana ka kaya ni bibi talega na tikina ni nodratou sasaga ena kena maroroi na iyaubula ka ra sa voleka sara tiko ani ni kawa boko.

“E sega ni neitou I naki me keitou

tarova na kena vakayagataki ia keitou raica tale tikoga na kena maroroi me baleti ira na noda kawa mai muri,” e kaya o Bainivalu.

E tomana ka kaya ni da sa raica tiko ka kila na veika me baleta na drake veiveisau eda sa lako curuma tiko ena gauna oqo, vakabibi ena vei yatu yanuyanu ena Pasivika.

E kaya ni da sa kila vinaka talega ni noda vei vunikau e dua na iyaragi vinaka ni kena taqomaki na noda vanua main a drake veiveisau eda sa lako curuma tiko.

E kaya talega o Bainivalu ena loma ni Yasana o Ra e rauta ni 129,149 na eka ni qele ka levu nakena veikau me yacova sara yani na vei dogo ena bati ni baravi.

E wasea talega na marama Minisita ni sa teivaki oti e 182,158 na kau ena loma ni 264 eka ena loma ni yasana.

Oqo e tiki tiko ni tei kau ka ratou cicivaka tiko na Minisitiri ni Veikau

ena kena sagai me teivaki e 30 milioni na kau ena loma ni 15 na yabaki.

Na siga ni Iyabula ena Yasana o Ra esolia e dua na tavata vei ira na lewe ni yasana ka vakabibi vei ira na itabagone ena nodra vakaraitaka na veimataqali cakacaka ni liga kei na kila vakavanua era kilai tani kina na vei koro, tikina kei na yasa o Ra.

iWiliwili Vakaviti (Yatini)

Na iwiliwilivakaviti era dau taurivaka na noda qase ena veikoro e liu.

Ena gauna e liu era sega ni dau vakalevulevuya na veika era cakava o ira na qase me vaka na magiti, se iyau. Veitalia mada ga se vaka sara e vei na levu ni magiti, ena vakatokai ga me magiti lailai, se ke tawa ena sova na magiti ena vakatokai ga na magiti me “sova draudrau wale”.

Na iyau ke mani vaka cava sara na kena cere ni sa bini tu ena vakatokai ga ni iyau lailai, ke mani vaka cava na vakaitamera ni vu ni yaqona ena vakatokai me dua ga na waka sarusaru se savutivuti. Ni va tu gona oya na nodra dau kaukauta sobu i ra na lelevu ni ka era dau cakava e mani tubu mai kina na iwiliwili vakaviti me vaka eda kila tu. Ni Tini na ibe e vakatokai me dua na Sasa, Tini na Tabua dua na Vulo, ni Tini na Masi dua na Doko. E sega wale ga ni iyau e wili vaqo e vaka tale ga kina na manumanu, sasalu ni waitui, iyaragi, vuaniqele kei na vuanikau.

Vosa me dikevi: savutivuti (vkmcl: ivola – iTovo vakavanua Vakaviti)

1. Tini na Vuaka – Dua na rara:

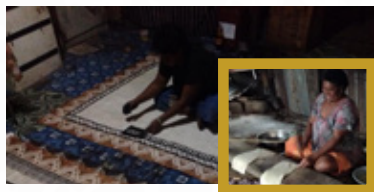

Qo na rara e dau vakayacori kina na veiqaraqaravi vakavanua vakaturaga. Ni vakayacori na vei soqo vakavanua vakaturaga dau vakalevu mera qai dau mai vesu vata tu na vuaka ena vanua e vakayacori kina na soqo. Qo e dua na gauna e

rawa ni wiliki kina ena iwiliwili vakaviti makawa na levu ni vuaka. (vkmcl-Sekove, Ilaitia Senikuraciri – veivuke ena ivakamacala)

2. Tini na Masi – Dua na Doko

Na masi e dua na mataqali kau tei, dau samu na kulina, ni dau qaravi na cakacaka ni masi ra dau tukuna na kena dau na samusamu.

(vkmcl: masi – ivolavosa), vosa dikevi: DOKO, 100 na masi – 1 doko Vatulele, 100 na masi 1 doko – na masi se bera ni samu. Lau 10 na masi.

3. Tini na Ibe – Dua na Sasa

Na sasa e tautauvata na Ivivivi. Tini na ibe e rawa ni tukuni me dua na sasa se dua na ivivivi na ibe.

(vakamacala: ivola vosa vakaviti)

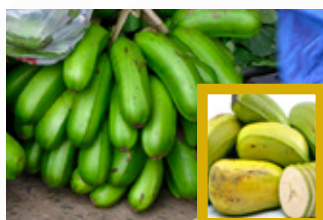
4. TininaMāna –Dua na iKasi

Kena ivakamacala:

Ni tini na mana sa dua na ikasi mana. Na ikasi na itui ni mana, ni vesu vata e tini na mana e vakatokai me dua na ikasi me vaka na niu dua na iqali niu. (ivkmcl: ivolavosa vakaviti)

5. Tini na ikau Vudi –Dua na Bewa

Kena ivakamacala:

Na bewa na vata e lili kina na vudi ni solevu. Ena gauna e liu ni dau vakarau vakayacori e dua na solevu sa dau ta mai na ikau vudi mera mai oko (so beka na vanua ra dau taya mai na vudi me mai oko me dau malimali ena kana ni

vakamau). Ni oko na vudi, qo me vakadreutaki. Eso na veivanua e kelirukuti vakabalavu na kena qara, viri na

kena vata qai waqa na buka e gusu ni qara. Na levu ni vudi e vakadreutaki e rauta sara ga ni dua na kena vata oya gona e qai kau mai kina na iwiliwili vakaviti qo ni tini na ikau vudi sa dua na bewa.

oko vs okotavakadreutaka (vudi, jaina) ni ta mai qai olo ena draunivudi, taga &s. E so e kelirukuti vakabalavu na kena qara, viri na kena vata qai waqa na buka e gusu ni qara; Sa oko e dua na bewa me malimali ena kana ni vakamau. (vakamacala: - ivolavosa vakaviti)

6. Tini na ika - Dua na ivua, bola, mata

Kena ivakamacala:

Na ivua na kau ni colacola. ivua 2 tini na ika lelevu. Ni dau levu na ika e rawa mai ena qoli e dau vakaivuataki sara ga ena kena levu.

bola3 – [Lau] Ena so na vanua mvk mai Lau rau dau vakayagataka na ali beka ena drauniniu, mvk na noke me dau tawa kina na ika, vb ke ika lalai – kau gona mai kina na iwiliwili vakaviti qo ni tini na ika sa dua na bola.

mata2 –na mata e tv na bola. Ena so na vanua ra dau cavuta ni tini na ika sa dua na mata, vb ke ika lalai.

(vakamacala: ivolavosa vakaviti)

7. Tini na Niu –Dua na iQali

E dau qalini vata ga na niu. Ni qalini vata e tini na niu rawa ni qai vakatokai me dua naiqali.

ivolvos: iqali: tini na niu: Au cola mai e dua na iqali; tv buru 2; levu na niu madu qalini vata;

r iua, iyawa; qalina vc vesuka yarurua (niu) qai tuya vata ni wiriwirini vata na kedra ivesu: Mera qalini rawa na niu ra qai usa 1 waqa; vw qalialini; n iqali 10 na niu qalini, iqalialini kena icakacaka; tv talivesu; vol buki, kasi, qali 1, sole 3, tobe

(vakamacala: ivolavosa vakaviti)

8. Tini na Uto – Dua na iSole

Na isole - solea vesuka vata na kasani (uto) ena wa, vb me colati; Ena so na vanua cavuti tale ga kina ni sole na uto ra dau tukuna me kasini, dau cavuta kina me tini na uto sa dua na ikasi. n isole uto vesu vata

(Ivolvos):isole n tini na uto: E dumuki mai e dua na isole na uto; tv ikasi 2 (n tini na uto; tv isole, tura 1), tura 1; r sole 2; sole 2 solea vesuka vata na kasana (uto) ena wa, vb me colati; n isole uto vesu vata, isolesole kena icakacaka; vol kasi 1; r bukisoleniuto

(vakamacala: ivolavosa vakaviti)

